

TOPLUMSAL GÜVENİN TEMELLERİ: ANTROPOLOJİK BİR YAPILANDIRMA

Erhan TECİM (*)

Özet

Doğa durumu insanından modern insana kadar, bireylerin birbirlerine nasıl güvenecekleri hususu hep tartışılmış ve birbirinden oldukça farklı cevaplar öne sürülmüştür. Bu çalışmada, bazı güven teorisyenlerinin ve doğa durumu düşünürlerinin bu temel soruna dair yaklaşımları ele alınmaktadır. Ortaya konulan bulgular, güvenin ilk insan topluluklarında nasıl ortaya çıktığı veya inşa edildiği fikrinden hareketle ele alınmıştır. Bu sebeple, bazı doğa durumu düşünürlerinden ve bazı antropologların konuyla ilgili görüşlerinden hareketle, nasıl güvenilir toplumlar inşa edilmeye çalışıldığı tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güven, Karşılıklılık, Mübadele, Risk

The Basis of Social Trust: An Anthropological Explanation

Abstract

It is argued and answered differently how people trust each others from modern one's to nature state ones. In this study it is discussed some of trust theorist and nature state theorist approach to this basic issue. The main findings have been based upon how the issue of trust has been held by archaic society and how it has been structured. The issue of how trustful society can be struct has been discussed by the view point of some anthropologist and nature state philosophers.

Keywords: Trust, Reciprocity, Exchange, Risk.

*) Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.
(erhantecim@gmail.com)

Giriş

Güven ve karşılıklılık birbirini tamamlayan ve sembiyotik bir ilişki içerisinde olan kavramlardır. Bu kavramlar sadece kişiler arası ilişkiler düzeyinde ele alınmamakta, gruplar ve kurumlar düzeyinde de güven ve karşılıklılıktan söz edilebilmektedir. Farklı sosyal gerçeklik düzeylerinde ele alındığı şekilde karşılıklılık durumunun güveni gerektirdiğini söylemek mümkünse de, benzer şekilde güvene dayalı olan ilişkilerin de olumlu bir karşılıklılığa dayandığı ifade edilebilir. Başka bir deyişle, güven ilişkileri bahsedilen düzeylerin hangisinde gerçekleşirse gerçekleşsin, karşılıklılık ilişkisinin söz konusu olduğunu hatırlatmamız gerekir.

Ancak, bireyler arası düzeyde gerçekleşen güven ve karşılıklılık ilişkilerinin, güvenin sosyo-psikolojik temelleri olarak adlandırılabilceğini vurgulamakta fayda vardır. Böylece bireysel ilişkiler kurumsal veya grupsal ilişkilere yansıtılabilmekte ve bir başlatıcı olarak bazı kurumsal ve grupsal ilişkilere ön ayak olabilmektedir. Özellikle ekonomik, politik ve organizasyonel alanlarda oldukça yararlı olduğu düşünülen güvenin, önemli bir etkiye sahip olduğu bu alanlarda çalışan uzmanlarca da farklı şekillerde kabul görmüştür (Knack ve Keefer, 1997; Cook vd, 2005; Granovetter, 1973).

Güven teorisine dair yukarıda yapılan soyutlamalarda, güveni rasyonel tercihte bulunan bireyin faydacı bir aktivitesi olarak görme eğilimi yaygındır. Ancak sosyal güvenin, genel çerçevede bir kültür, alışkanlık ve bir arada yaşamaya yönelik tarihsel birikim teşkil ettiği fikri Fukuyama (2009) ve Uslaner (2002) tarafından paylaşılmıştır. Benzer şekilde Yamagashi de (Yamagashi vd, 1999) sosyal zekâ olarak adlandırdığı durumu yine rasyonel tercih bağlamında ele almaya çalışırken; Luhmann (1990) ise, tanıdık olmaya dair yaptığı vurgu ile güven teorisin kültürel ve tarihsel temellerine vurgu yapmaya çalışmıştır. Fukuyama (2005) açısından da güvene dayalı ilişkiler kurma bir kültür ve bir yaşama şeklidir. Bu bakış açısına göre güvenli toplum, tarihsel olarak oluşturulmuş bir değerler sistemi, paylaşım şekli ve normlardan oluşan bir sistem olmaktadır.

Luhmann'a göre güven, hiçbir zaman ana akım sosyolojinin konusu olmamıştır. Ona göre ne sosyolojinin klasikleri ne de modern sosyologlar güveni teorik bağlamda ele almışlardır (Luhmann, 1990: 94). Güven bu anlayışta modern toplumlarda ortaya çıkmış bir süreci ifade etmektedir. Ancak tartışmanın önceki boyutlarına bakacak olursak güven olgusunu doğa durumuna kadar götürmenin mümkün olduğu görülür. Doğa durumundaki ittifak ve anlaşmalar yerini işbirliği kavramına ve türevleriyle detaylı sözleşmelere bırakmış görünmektedir.

Araştırmacılar insanların bir arada yaşama deneyimlerine yönelik olarak, işbirliğinin biyolojik temelleri bağlamında çalışmalar da yapmışlardır. Evrimsel süreçte ele alınabilecek bazı değişikliklerin yanında özellikle insan dışında bazı canlı türlerinde işbirliğine, ve güvene rastlanılmaktadır. Mesela imparator penguenler sıcaklık elde etme için bir arada bulunurlarken, sığır sürüsü de böceklerin kendilerini ısırmasından veya rahatsız etmesinden korunmak için bitişik bir şekilde otlatlarında yer almaktadırlar. Erkek aslanlar, dişi aslanları hem diğer erkek aslanlardan, hem de yabancı düşmanlardan korurlar; ancak karşılığında dişilerin avlarından paylarını alırlar. Buna benzer, kurtların avlanırken gös-terdikleri işbirliği gibi daha birçok örnek ele alınabilir (Bateson, 1990: 32).

Kısacası, birçok canlı türü ya kendi türü ile bir karşılıklı bir ilişki içerisinde ya da diğer türlerle sembiyotik bir ilişki içerisinde. Diğer yandan bazı sosyo-biyolojik araştırmalar gösteriyor ki canlıların bu işbirliği ontolojik bir zorunluluk haline gelebiliyor. Mesela, yosunların bir arada oluşu onların aynı zamanda zorunlu işbirliğinde olmaları sonucunu doğurur, çünkü tek başlarına var olmaları imkânsızdır (Bateson, 1990: 20).

Sosyal hayata dönecek olursak; tarafların işbirliği ve buna yönelik olarak yaptıkları anlaşmalar veya birlikte çalışmaları, elde etmek istedikleri ortak sonuç için harcadıkları bir çaba olmaktadır (Williams, 1990: 7). Sosyal kişi kendi amaçlarını yerine getirmek için işbirliğine ve bir arada yaşamaya mecbur kalmaktadır. Sosyal eylem bir anlamda karşılıklılık ve işbirliğine dayanmaktadır

Taraflar arası işbirliğinin veya karşılıklılığın en bildik formu, güven araştırmalarında yer alan ve güveni ölçmede bir araç olarak kullanılan “mahkûm ikilemine” (dilemması) benzer bir oyundur. “Güven oyunu” ya da “yatırım oyunu” olarak da ifade edilebilen ölçme aracı, tarafların muhtemel işbirliğine dayanır ve elde edilecek ödül de işbirliğinin devam etmesiyle alakalıdır. Senaryo, tarafların işbirliği ve birbirlerine olan itimatı üzerine kurulmuştur. Karşılıklı işbirliğine dayanan bu süreç tabii ki bireysel tercihlerle devam etmektedir. Güven teorisi bağlamında yapılan empirik çalışmaların büyük bir bölümünde yatırım oyunu ve mahkûm ikilemi gibi kısmen deneysel olarak ifade edilebilecek yöntemler kullanılmıştır. Kişiler arası güveni ölçtüğü iddia edilen bu tarz oyunlar esasında kişiler arası karşılıklılık ilişkisini test etmektedir. Güven ise bu ilişkinin bir ürünü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu ilişkinin başlayabilirliği veya sürdürülebilirliği tarafların birbirlerine güvenmesine dayandırılmıştır. Dolayısıyla, bu tarz çalışmalarda esas vurgu ilişkilerin, sadece karşılıklılık ekseninde olup olmadığıdır. Daha açık bir ifade ile karşılıklılığa dayanan ilişkiler hangi oranda, kişiler arası etkileşimi tarafların birbirlerine dair güveni olmaksızın sürdürebilmekte yeterlidir? Bu soruya, ilkel toplumlardaki temel etkileşim biçimleri göz önüne alınarak daha rahat cevap verilebilir.

Karşılıklılık ve Güven

İki ayrı kültür veya topluluk arasındaki ilişkinin rastlantısal olamayacağını ifade eden Malinowski (1999: 24), bireyler arasındaki ilişkilerin de rastgele olmadığını, bu ilişkilerin bir karşılıklılığa ve simetriye dayandığını ifade etmektedir.

Thurnwald’ın edimler simetrisi kavramından yola çıkan Malinowski (1999: 23), simetrisinin hukuksal bir bağ olarak anlaşılması gerektiği üzerinde durur. İnsan ilişkilerine belirli bir düzen arayışı mantığı ile yaklaşılması gerektiğine inanan bu düşünce tarzına göre, ilkel toplumlara yönelik olarak yapılan betimlemelerde dahi davranışın sebeplerine yönelik temel ilkeler betimlenmeye çalışılmıştır. Bu türden bir motivasyonla Malinowski (1999: 24), ilkel toplumlardaki işbölümünün ve yapılan her türlü edimin temelinde karşılıklılık ilişkisini görmektedir. Çünkü taraflar bir hizmeti yerine getirirken diğerinin de kendisine verilmiş olan hizmeti veya görevi yerine getireceğine inanmakta ve bu inanışın devamını sağlamaktadır. Yani herkes görevini dürüst bir şekilde yerine getirmeye çalışmakta ve diğerlerinin de aynı derecede hassasiyet göstereceğini düşünmektedir.

Karşılıklılık, antropologlar tarafından temel ekonomik mübadele ilkelerinden birisi olarak da ele alınmıştır. Diğer ilkeler ise yeniden dağıtım ve pazar ilişkileridir (Bates, 2009: 382; Kottak, 2008: 377-380; Haviland vd., 2008: 381-389). Bu üç önemli ekonomik mekanizma insanoğlunun kültürel tarihinin her aşamasında var olagelmıştır. Yani bu anlamda karşılıklılığın evrensel olduğunu ifade etmek gerekir.

Değiş-tokuşun en ilkel biçimlerinden potlaça, oradan kula halkasına kadar her türlü ilişkide karşılıklılık söz konusudur. Malinowski (1999: 24-25) yerlilerin toplumsal davranışlarını gözlemler ve etkileşimlerini “veresin diye veriyorum” (do ut des) sistemine benzetir. Bu sistem herkesin kafasında vardır ve söylenmeye gerek kalmadan ilişkilerde yer etmiş vaziyettedir.

Şayet bireyler karşı taraflarla olan ilişkilerinde üzerine düşen görevleri yapmazsa veya hassasiyet göstermez ise bu davranışlar toplumda hoş görülemez ve böyle yapan bireyler yüz karası olarak değerlendirilir. Buyruklara uymayan insan çok geçmeden ekonomik ve toplumsal hayatın dışına itileceğini çok iyi bilmektedir (Malinowski, 1999: 33).

Görüldüğü gibi Malinowski'nin ilkel toplum incelemelerinde, toplumsal yapının temelinde karşılıklılık ilkesi oldukça belirgin bir biçimde mevcuttur. Bu ilke tarafların mümkün olduğunca eşit hizmet almasını ve üretimden eşit pay almasını sağlayan yegâne unsur olarak görülmektedir. Malinowski (1999: 36), özellikle Trobriyand yerlilerinin analizinde toplumsal yapının “yasal statü” ilkesine dayandığını yani; şeften veya kocadan yana keyfi ve tek yanlı bir süreç olarak ortaya koyulmadığını, bilakis karşılıklı hizmet zincirinin esas olduğunu yaptığı gözlemlerle bulgulamıştır.

Kavramsal bir çerçeve çizilecek olursa, kişiler arası ilişkilerin ele alınışı etkileşimin türü anlamında farklı düzeylerde ele alınabilirler; bunlar durumsal ilişki, sosyal ilişki yani karşılıklılığa dayanan ilişki ve zamansal ilişki olarak tanımlanabilir (Torche ve Valenzuela, 2000).

Durumsal (factual) düzey bir ilişki, birlikte olma (co-presence) ile tanımlanabilir. Başıta var olma görünür olmayı gerektirir ve var olma ile beraber bir verme, bağışlama söz konusudur. Bu açıdan kişisel ilişkiler kabaca birlikte olma ve verme ile tanımlanabilir. Var olma özü itibariyle bir verme, bir bağışlamadır. Her kim ki ontolojik anlamda var ise vermek durumundadır. Bu sebeple herhangi bir şekilde vermeyen / bağışlamayan (selam, göz kırpmaya, kafa sallama vb.) bir varlığa katlanmak oldukça zor olmaktadır (Torche ve Valenzuela, 2000: 15).

Tarafların birlikte olması veya sadece ontolojik olarak var olma ile hediyeleşme, verme, bağışlama süreçleri arasında bir ilişki olduğu da görülmektedir. Arkaik toplumlarda mübadele biçimleri ve nedenlerine dair yapılan çalışmalardan birisinde Mauss'un (2011) bağış ve hediye üzerine yaptığı tahlillerdir. Hediyeğin bağlayıcı gücünü Mauss animistik açıklamasıyla ‘verilen şeyde gömülü olan kişinin ruhu’ olarak betimler (Torche ve Valenzuela, 2000:16). Diğer yandan, bu süreçlerin bireyler arasında sosyalleşmenin ve kendini göstermenin etkin yollarından olduğunu görmemiz gerekir. Durumsal düzeyde bir ilişki yaşamayan veya bir arada olmayan bireylerin etkileşime girmesi veya etkileşimlerini sürdürmeleri olağan görünmemektedir. Durumsal ilişkiye ait süreçler böylece sosyal düzey bir ilişkinin gelişmesine yol açar.

Sosyal (social) düzey bir ilişki ise karşılıklılık olarak adlandırılabilir. Her verme, karşılık olarak kendisine geri gelecek bir şeyler bekler. Maussian anlayışa göre; karşılıklılık, verme, alma ve bunların tekrarlaması yoluyla betimlenebilecek bir sosyal hareketliliktir. Bu bir anlamda hediyein gücü ve etkililiğini gösteren bir şeydir. Karşılıklılık bir anlamda, ihtiyacım olan ama benim erişemeyeceğim şeylere ulaşmanın bir yolu olmanın yanında, aslında kişiler arası ilişkiler kurmanın da bir diğer yoludur (Torche ve Valenzuela, 2000: 15).

Mauss'un (2011: 208) "toplam yükümlülükler sistemi" olarak adlandırdığı bu durum aslında sadece ekonomik bir mübadele değildir. Değiş-tokuş edilen şey aynı zamanda nezaket gösterileri, şöenler, hizmetler ve ayınler olmaktadır. Dolayısıyla karşı tarafla olan münasebet aslında zorunluluklara dayanmasına rağmen görüntüde isteğe bağlı olarak tekkül etmektedir.

Karşılıklılık temel bir sosyal ilişki tarzı olarak, çok karmaşık olmayan bir biçimde, kendisini hediyeleşmede göstermektedir. Ancak daha kolay şekilde ifade edilecek olursa karşılıklılık, birisine sıcak bir bakış ve onun da sana aynı şekilde bakması; birine gülümsemek ve onun da sana gülümsemesi; birine merhaba demek ve onun da sana merhaba demesi gibi oldukça basit şekilde temel insani süreçlerle başlar ve daha karmaşık süreçlerle devam eder.

Diğer yandan, karşılıklılığın kesintiye uğraması ise yine bu sosyal ve psikolojik süreçlerin kesintiye uğramasıyla alakalı olmaktadır. Örneğin, sıcak bir bakış attığımız işyeri arkadaşınızdan sert bir bakışla karşılaşırsanız veya gülümsediğiniz bir bireyden anlamsız bakışlar alırsanız ya da merhaba dediğiniz birisi size cevap vermezse karşılıklılık burada kesintiye uğramış demektir. Örneklerden anlaşılacağı üzere, basit ve kolay bir şekilde temel insani süreçlerle başlayan karşılıklılık ilişkisinin her türlü alışveriş, ticaret ve anlaşmalara yönelik olarak devam etmesi muhtemeldir. Böylece daha karmaşık karşılıklılık süreçlerine doğru yönelmesi ve bu süreçlerden başarıyla çıkılması, gündelik hayat ilişkileriyle başlayan ve karmaşıklaşan süreçlere denk gelmektedir. Ancak karşılıklılığın sosyal ve psikolojik temelleri olarak adlandırabileceğimiz bu süreçlerde başarısız olan bireylerin daha karmaşık olan ilişkilerde zorlanabileceğini akılda tutmak gerekir. Diğer yandan bazı durumlarda karşı tarafa selam vermeme, boş bakışlarda bulunma, elini sık-mama gibi davranışlar olumsuz bir davranış tarzı olarak normal bir karşılıklılık ilişkisinde de yer alabilir. Bu çerçevede, Mead'in ayna benlik kuramını veya anlamın taşınmasına dair vurgusunu hatırlayarak devam etmek daha uygun olacaktır. Bazı durumlarda taraflar, karşılıklılık ilişkisinde tavırlarına ve davranışlarına çeki düzen vermeleri gerektiğini jest, mimik vb. olumsuz davranışlarla da karşı tarafa gösterebilirler veya kişinin empatik davranarak durumu anlaması beklenir. Böylesi karşılıklı durumlarda tarafların amacının hala ilişkiyi sürdürmek olduğu açıktır. Ancak, verilen mesajın alınmaması durumunda veya uygun cevap verilmemesi durumunda da ilişkinin bitebileceğine dair sembolik etkileşim vurgusu önemlidir.

Temel bir mübadele biçimi olarak karşılıklılığın rastgele ortaya çıkan bir süreç olmadığı ve sadece taraflar arasında bir şeylerin alıp-verilmesi şeklinde gerçekleşmediğini ifade eden antropologlar, karşılıklılık için üç temel süreç belirlemişlerdir.

İlki olan ‘genelleştirilmiş karşılıklılık’, hane halkı içerisinde cereyan eder ve karşılıklılığın en saf biçimidir. Çok yakın ilişkiler içerisinde olan insanların arasındaki bir etkileşim türüdür. Burada mübadelenin hesabı tutulmaz, ne alıp verdiğinin önemi yoktur. Verirken ve alırken hesabı yapılmaz ve karşılığı beklenmez. Ancak yine de yapılan iyiliğin kendisine de bir şekilde döneceğini bilir. Uzun döneme yayılmış bir güven olduğu için bir depolama ya da ambara koyma biçimi olarak da görülmektedir (Bates, 2009: 383; Kottak, 2008: 378).

Maori yerlilerine göre hediye ruhu vardır. Hediye alan kişiye hediye maddi varlığı değil ama ruhu huzur getirmez, aksine hastalık veya sıkıntı getirir. Verilen şeyin ruhu bu anlamda önem taşır. Dolayısıyla hediye alan kişi verilen şeyin ruhundan etkilenmemek için bir üçüncü şahsa bu hediye verir böylece etkileyen ruh üçüncü şahsa geçmiş olur. O kişi de bu ruhun etkisinden arınmak için başka bir hediye ikinci şahsa geri verir. Hediye alan ikinci şahıs ise aslında o hediye gerçek sahibi olan hediye veren ilk şahsa kendi verdiği şeyin ruhu olduğu düşünülen hediye geri verir. Böylece bir hediyeleşme sirkülasyonu sağlanmış ve karşılıklılık korunmuş olur (Mauss, 2011: 217-218).

Verilen şey arkaik toplumlarda her ne kadar kişiselleştirilse de, yani bir canlı olarak görülse de toplumda oynadığı işlev yani hediye ruhu kaynaştırıcı, güven artırıcı işlevi bugünün modern toplumlarında da benzer olmaktadır. Mauss’a göre, şeyler birbirine karşılıklı ve birbirine bağlanır. Bunu şu cümlesiyle ifade eder; “...değiş-tokuş edilen eşyalar, kişilerden tam anlamıyla ayrılmazlar, bu şeylerin yarattığı birlik ve ortaklık göreceli bir şekilde de olsa ayrılmaz niteliktedir” (Mauss, 2011: 261-262).

Genelleştirilmiş karşılıklılıktan daha resmi olarak icra edilen ‘dengeli karşılıklılık’ durumu vardır. Karşılıklılık durumlarının ikincisi olan dengeli karşılıklılık, verilen ürünün veya hizmetin karşılığının eninde sonunda, bir şekilde geri gelme beklentisi esasına dayanır. Bu karşılıklılık ilişkisi daha çok mesafeli ilişkiler içerisine girdiğimiz bireylerle gerçekleşir. Yani bazı arkadaşlıklar, ticari ve resmi işler bu şekilde yürümektedir. Bu tür karşılıklılıkta bireyler arası toplumsal mesafe artmaktadır. Bu ilişkiler daha hane halkı veya aynı takımda yer alma gibi üyeliklerden daha uzakta yer alan bireyler ile gerçekleşen etkileşimlerdir (Bates, 2009: 384-385; Kottak, 2008: 378).

Mauss’un (2011: 213) Samoa yerlileri üzerinde yapmış olduğu incelemelerde anlaşmalı hediyeler sistemi olarak adlandırdığı durum “dengeli karşılıklılığa” girmektedir. Hediyeler şu olayları takiben verilir; doğum, sünnet, hastalık, evlilik, cenaze ayinleri vb. Karşı tarafta benzer şekilde davranarak doğum, ölüm, sünnet, cenaze gibi aktivitelere dengeli karşılık gereği katkıda bulunurlar.

Düşmanlar ya da yabancılar arasındaki mübadeleler ise ‘negatif karşılıklılık’ olarak sınıflandırılmıştır. Bu üçüncü tür karşılıklılık tarzında kişiler arası mübadelelerde hiçbir şey vermeden ya da çok az şey vererek daha fazla alma çabası vardır (Bates, 2009: 386). Bireyler, daha uzaktan ilişkili oldukları bireylerle genelleştirilmişten negatif karşılıklılığa doğru bir süreklilik içerisinde olurlar (Kottak, 2008: 379). Yani kendi takımlarının haricinde veya grup dışı ile olan etkileşimlerinde merkezden veya grup içinden ne kadar uzaklaştıklarıyla alakalı olarak genelleştirilmiş karşılıklılıktan dengeli karşılıklılığa, eğer

merkezden uzaklık daha fazla ise negatif karşılıklılık ilkesine doğru bir mübadele anlayışının geliştiği görülür.

İki düşman taraf veya grup arasındaki iyileşme de benzer kavramlarla izah edilebilir. Yapılan mübadelelerde, düşmanlık, korku ve güvensizlikle tanımlanabilecek negatif karşılıklılıktan; hediyeleşmelere ve küçük alışverişlere dayanan, gecikmeli de olsa karşılık verildiği dengeli karşılıklılığa bir geçişin olduğu süreçler insan etkileşimine hâkim olabilir (Kottak, 2008: 380).

Evlilikler de karşılıklılık ilkesi gereği hizmetler ve karşılıklı görevler ekseninde değerlendirilirler. Evliliğin veya beraberliğin ilk aşamaları dengeli karşılıklılık iken daha sonraları genelleştirilmiş karşılıklılığa dönüştüğü görülebilir.

Bu durum, aslında neden ilişkilerine son verip ayrılan çiftin, diğerine hediyelerini geri verdiğini veya ondan hediye kabul etmediğini gayet iyi açıklar (Torche ve Valenzuela, 2000: 16). Diğer yandan, bir erkekle bir kadın evlendiğinde sadece eş değil aynı zamanda evlenen kişi enişte, hala, kayın, baldız, görünce gibi yeni bir grup da edinmektedir (Bates, 2009: 293).

Zamansal (temporal) düzeyde ele alınan kişisel ilişkiler ise hatıralarla veya anılarla ifade edilebilir. Hatıralar bir tarih olmamakla beraber, insanlar hatıralarla kimden ne aldığını bilebilen bir yapıya sahiptirler. Böylece zaman içerisinde karşılıklılığın sürdürülmesini sağlarlar (Torche ve Valenzuela, 2000: 16). Ortak yaşamışlıklar ilişkilerin kuvvetlenmesini sağlamaktadır. Diğer yandan zaman içerisinde serpilmiş anı parçacıkları çoğu zaman bireyleri ayakta tutan unsurların başında gelmektedir.

Özetle, bir ideal tip olarak kişisel ilişkiler; birlikte bulunma, karşılıklılık ve hatıralar olarak tanımlanabilir. Bu kavramların paradigmatik modeli aile kurumunda bir arada görülmektedir. Aile kurumunda; üyelerinin hep birlikte oluşu, sınırsız ölçüde paylaşım ve alıp-vermenin ortaya çıkması, ortak hatıralar ve yaşamışlıkların üyelerce paylaşılması söz konusudur (Torche ve Valenzuela, 2000: 17). Böylece ailenin sosyal ilişkiler kümesi içerisinde ne derece önemli bir yer tuttuğu bir kere daha görülmektedir. Bu süreçlerin aile kurumu içerisinde yaşanması ve öğrenilmesi toplumsallaşma kurgusunun önemine de vurgu yapmaktadır. Grup-İçi, grup-dışı ayrımının yapılabileceği bir noktaya yönelirken konunun sosyal sermaye ile olan bağına da birkaç cümleyle vurgu yapılması gerekir.

Bilindiği gibi sosyal sermaye, bireyin ötekiyle olan etkileşimlerinde de ortaya çıkmaktadır. Bireyin öteki ile olan etkileşimi yani hiç tanınmayan bireylerle olan ilişkiler, grup içi etkileşimin ortaya çıkaracağı sosyal sermayeden daha farklı ve sosyal sermayenin grup dışı kaynağı diyebileceğimiz bir noktaya götürür bizi. Yani sosyal sermayenin grup dışı kaynağı yabancıya olan güven ekseninde veya yabancıyla olan etkileşim ve ilişkide ortaya çıkmaktadır.

Aydemir (2011: 26) bu durumu şu şekilde ifade eder: aile ve akrabalık gibi yakın ilişkilerle karakterize edilen ağlar tercihe bağlı olmadan bireyi sarmalamıştır. Oysa evlilik, arkadaşlık veya diğer organizasyonel yapılara dâhil olmak tercihe dayalı olarak ortaya çıkar ve bunlar ilgi, değer yargısı ve en önemlisi güven çerçevesinde tercih edilirler.

Grup içi sosyal sermaye oluşumu ile grup dışı sermaye oluşumu ayrımında ikisi de birbirinden değerli ayrı süreçlere ve etkileşim örüntülerine sahip alanlara ulaşılmaktadır. Ancak grup içi sosyal sermaye, önyargı ve grup kayırmacılığını artırabildiğinden grup dışı sosyal sermaye oluşumu daha işlevsel görülmektedir.

Bu tartışmada temel sorun, yabancılarla yani öteki ile olan etkileşimdir. Yabancı veya diğer bir deyişle öteki, kişisel ilişkilerin dışında kalan kimsedir. Eğer yukarıdaki paradigmatik yapıya uygun olarak kişisel ilişkileri bir arada bulunma, karşılıklılık ve hatıralar ekseninde değerlendirecek olursak yabancı olan birey birlikte olmadığımız, hiçbir şey alıp vermediğimiz ve ortak hatıralara sahip olmadığımız birisidir (Torche ve Valenzuela, 2000: 17). Genel güven seviyesinin artması ve sosyal sermaye düzeyinin yükselmesi için grup-dışı formlara karşı takınılan tutumda ve bu formların algılama tarzında veya anlam haritalarında bir değişiklik öngörülebilir.

Kişiler arası güven duygusunun nasıl neşet ettiğine yönelik farklı teoriler betimlenebilir. “Sosyal güven” isimli çalışmamda bunlar; sosyal sermaye olarak güven, rasyonel tercih olarak güven ve modernlik ekseninde güven olarak incelenmiştir (Tecim, 2011: 40-56). Güven, her ne kadar bireysel-psikolojik özellikleriyle değerlendirilmekte olsa da sosyolojik bakış açısıyla bireyin toplumsal yönü incelemeye dâhil edilmektedir. Böylece psikolojik bir kendine güven ile sosyolojik kişiler arası güven arasında bir ayrıma gidilmektedir.

Yukarıdaki tartışmalarda güvenin ortaya çıkışında karşılıklılık ilişkilerinin etkisi biraz olsun ortaya koyulmasına rağmen, öncelikle insanların neden birbirlerine güvenmeleri gerektiği sorusu cevaplanmalıdır. Çünkü sosyal sermayenin, grup-dışı etkileşimle arttığına dair yapılan vurgu münasebetiyle, yabancılarla olan etkileşim daha önemli hale gelmektedir.

Sosyal yaşam bir şekilde yabancılık problemini kolayca çözmeyi başarmıştır. Bunun en belirgin örnekleri ittifaklarda görülmektedir (Torche ve Valenzuela, 2000: 18). Yapılan karşılıklı anlaşmalar ve sözleşmelerin yanında evlilikler bile birer ittifak olarak görülebilir. Yani yabancılarla olan karşılıklılık ilişkisinin mutlak bir biçimde negatif karşılıklılık düzeyinde olması gerekmez. Bunun için ahitler, yeminler, sözleşmeler, anlaşmalar yapılmaktadır. İşte burada *güven* ve *risk* kavramlarının ortaya çıktığı görülür.

Güvene yönelik bu bakış açısı antropolojik bir çözümlemeye tabi tutulduğunda bizi, insanların birbirlerine olan güvenlerini nasıl inşa ettikleri sorununa götürmektedir. Tartışmanın bu kısmında, literatürde yer alan ilkel toplum çözümlemeleri ve toplumsal sözleşmelere dair yeni yorumlamalar bu soruya cevap olacak niteliktedir. Karşılıklılık ve güvenin birbiriyle oldukça ilişkili olduğu görülmektedir. Bir insana güvenmenin onunla olan karşılıklılık ilişkisinin başarılı bir şekilde sürmesi veya sonuçlanması ile orantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer yandan, ilkel toplumlarda görülen “her şey karşılıklıdır” ya da “veresin diye veriyorum” ilkesi bu sistem içerisinde kabul görmüş yasal bir nitelik arz etmektedir (Malinowski, 1999: 37). Yasanın antropolojik tanımını, ilişkilerin karşılıklı bağımlılığı olarak gören Malinowski, otoritenin veya yasanın nereden çıktığı ile alakalı olan “grup duygusu” veya “ortaklaşa sorumluluk” gibi kavramları bir kenara bırakmaktan yanadır (Malinowski, 1999: 41).

Karşılıklılık bir anlamda alıp vermeye dayalı olan sorumluluğu göstermeye dair bir etkileşimdir. Topçu'ya (2006: 21) göre, karşılıklılığın temelinde anlaşmalar vardır. İlk insanların gerek vahşi hayvanlardan gerekse diğer düşmanlardan korunmak için bir araya geldikleri görülmüştür. Tek başlarına ortak düşmanlarına karşı bir şey yapamayacağını anlayan bireyler komşularıyla ortak anlaşmalar yaparak sözleşmeler meydana getirmişler ve böylece daha kuvvetli birliktelikler kurarak düşmana karşı ayakta durabilmişlerdir.

Ancak Malinowski yukarıda ifade edilen yaklaşımıyla üstü örtük biçimde, 'grup duygusu' veya 'ortak yaşam' gibi toplumsal sözleşme teorisyenlerinden mülhem kavramlarla yapılan bir analize katılmamaktadır.

Güvensiz Toplumlardan Güvenli Toplumlara

Doğa durumunun tam bir kaos durumu olduğu iddiası yerleşik bir bilgi olarak birçok düşünür tarafından dile getirilmiştir. Dolayısıyla doğa durumundaki bireyin neden güvenmesi gerektiği ve o dönemdeki güven olgusu fikri sosyal güveni anlamada önem arz etmektedir.

Doğa durumu kavramından ve doğa durumu kavramını üretip tartışan düşünürlerden yola çıkarak düzen ve merkezi yönetim anlayışına ulaşmak oldukça popüler ve yaygın olan bir görüştür. Ancak modern antropolojik bulgulara göre, yönetim anlayışı oldukça geç dönemlerde ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında çalışmada, yönetim fikrine ulaşmak amaçlanmamakta, bilakis güven fikrinin ortaya çıkışı ve doğa durumuna güven eksenli bir bakış ön planda tutulmaktadır.

Rousseau açısından, Hobbes tarafından tanımlanan doğa durumunun tam anlamıyla bir savaş hali olarak resmedilmesi büyük bir hatadır. Rousseau daha çok insani gelişimin en erken aşaması olarak görülebilecek olan bu dönemde bir barış durumunun olduğu üzerinde durur (Arnhart, 2004: 200). Oysa Hobbes, doğa durumundan hemen devlet benzeri bir yapılanmaya geçmeye çalışmıştır. Diğer yandan, antropologlar tarafından doğa durumunun düzene sahip olmadığı iddiasının yanlışlandığı da (Arnhart, 2004: 209) göz önünde bulundurulduğunda modern bulguların Rousseau'nun Hobbes'a yaptığı eleştiriyi onayladığı söylenebilir.

Hobbes'un ortaya koyduğu analizine dönecek olursak, onun organize yönetim anlayışına çabuk ulaşması değil de organize yönetim öncesindeki anlaşma, sözleşme ve güvene dair yaptığı analizler oldukça önemlidir. Bir kere, Hobbes'un yaptığı insan doğası betimlemesi aslında günümüzde piyasa toplumuna hâkim olan tipin betimlenmesidir. Bu tip, bencilce bezenmiş refah ve saadet arayışında herhangi bir geleneksel sosyal bağla sınırlandırılmayan açgözlü birey tipidir (Arnhart, 2004: 201). Bencil ve kanaatkârsız insan tiplerine yapılan olumsuz vurgunun yanında dünya değerler araştırması bulgularına göre "her koşulda kendi menfaatlerini düşünen" insanların sayısı da günümüzde az değildir¹.

Hobbes, Leviathan isimli eserinin on dördüncü bölümünde sözleşme, anlaşma, güven ve güvensizlik durumlarından oldukça yoğun bir şekilde bahsetmektedir. Doğa durumu

1) Dünya Değerler Araştırmasının 2005-2008 yılları arasında gerçekleştirilen beşinci araştırma verilerine göre 10'lu ölçekte yöneltilmiş soruya verilen cevaplar bu savı destekler mahiyettedir. 57 ülkeden katılımcıların % 31,3'ü (ortalamanın altında kalan) diğer insanların başkalarıyla olan ilişkilerinde kendi menfaatlerini düşündüklerini paylaşmışlardır.

genel itibariyle güvensizlikler içeren bir pozisyona sahiptir. Doğa durumunun sosyal yapısı güvensizlik temelli olarak kurgulanmıştır. Çünkü Hobbes'a (1992: 94) göre, "devlet olmadıkça herkes, herkese karşı daima savaş halindedir". Doğa durumundaki insan rekabet, güvensizlik ve şan şereften dolayı kavgalar yapmaktadır. Rekabet insanları kazanç için; güvensizlik güven için; şan ve şeref ise şöhret ve itibar için bireyleri mücadeleye ve diğerleriyle kavgaya itmektir (Hobbes, 1992: 94).

Gellner (1990) çalışmasında, Hobbes'un sosyal düzen arayışının anarşiden ve güvensizlikten yola çıkarak kurulmaya çalışıldığını ifade eder. Ona göre buradaki paradoks da şuradadır: Nasıl olur da anarşi güven inşa eder ve sosyal uyumu gerçekleştirir?

Esas sorun bireylerin veya toplumun bu güvensizlik durumundan nasıl kurtulacağıdır. Bunun için Hobbes'un ortaya attığı pratik çözüm ise siyasi otoritenin bencil insanları önlemede bir araç olarak kullanılabilmesi ve bu genel güvensizlik ortamının ancak bu şekilde giderilebileceği yönündedir. Doğa durumundaki bireysel anlaşmalardan ve yapılan sözleşmelerden detaylı bir şekilde bahseden Hobbes bir anlamda insanların alışverişlerinde, eylem ve etkileşimlerinde, karşı tarafı da suistimale uğratmamanın formülünü bulmaya çalışmıştır. Varsayılan bakış açısında insan bencildir ve kendi çıkarını düşünür; o halde hangi durumda da bu insan karşı tarafın menfaatini düşünür? İşte buradan karşılıklı anlaşmalar ve sözleşmelere bir geçiş söz konusudur.

Hobbes'a (2003: 36; 1992: 99) göre, taraflar birbirlerine güvenir ve güvenilen taraf, yapacağı eylemi sonra yapmak üzere karara bağlarsa buna da anlaşma denir. Taraflardan birisinin eylemi gerçekleştirmesi için tayin edilen günün gelmesi söz konusudur. Burada beklediğimiz anlamda herhangi bir sözleşme yoktur. Tarafların iyi niyeti yani karşılıklı anlaşma ve ahit söz konusudur. Eylemin yerine getirilmesi sözün tutulması; yerine getirilmemesi ise sadakatin, güvenin ihlali, yani ihanet olur.

Hobbes, bu şekilde salt işbirliği temayüllerine bağlı olan anlaşmaları çok sağlıklı bulmaz. Ona göre, kılıcsız mukaveleler sözden başka bir şey değildir. Ayrıca bu tür sözleşmeler insanı güvence altına alacak güçten de yoksundur (Arnhart, 2004: 204-205). Çünkü anlaşmaya bağlı olarak ortaya çıkan bir güven anlayışı suni bir durumu ifade etmektedir.

Hobbes'un toplum sözleşmesinde birilerinin sözü ya da vaadi yeterli bir senet olmamaktadır. Güvenilir tek senet kılıç (yani otorite, iktidar, yaptırım veya hukuk) olmaktadır (Arnhart, 2004: 205). Bir anlamda Hobbes, buradan yola çıkarak da merkezi otorite fikrine ulaşmaktadır. Ortaya koyduğu toplumsal değişme teorisinin merkezinde ise güven ve güvensizlik yer almaktadır.

Bauman, özgürlük ve güvenliği tartışırken Freud'tan aktararak şöyle der: "...uygarlık; bir parça güvenlik uğruna özgürlükle takas edilen şeydir". Böylece özgürlük dürtüsü uygarlığın belirli biçimlerine veya görünümüne karşıdır sonucuna da varılabilir (Bauman, 2005: 56) Yani özgürlük ile uygarlık birbirlerini sürekli sınanan ve birbirinin *değil*'i olan ayrı sosyal süreçleri ifade etmektedir.

Yine Hobbes'çu perspektifle bakılacak olursa, özellikle doğa durumundaki anlaşmalar veya karşılıklı güvene dayanan sözleşmeler her iki taraf için riski artırması dolayısıyla geçersizdir (Hobbes, 2003: 36). Çünkü taraflar birbirlerinin davranışlarını görmemişler-

dir. Taraflara ait geçmişe dönük bir itibar silsilesi mevcut değildir. Adını koymasa da Hobbes'un özellikle tarafların geçmiş davranışlarını ve eylemelerini dikkate almasıyla itibar ve şöhret kavramlarına önem verdiği, güvenilir bireyde olumlu bir itibarın olması gerektiğine dair fikri paylaştığı görülür. Hobbes yaptığı analizleri merkezi otoritenin meşruiyeti bağlamında sürdürüyor olabilir; ancak Hobbes'un tartışmış olduğu fikirler ve bakış açısı modern güven teorisi çalışmalarında detaylı bir şekilde analiz edilmektedir. İtibar, sözleşmeler, karşılıklı ifa etmeler, nam, şöhret, dürüstlük, güvensizlik gibi kavramlar güven teorisi bağlamında hala tartışılmaktadır.

Pek çok insanın şeytan karakterli olduğunu ifade eden Hobbes, insanoğlunun kendi menfaatlerini her şeyin üstünde tuttuğu gerçeğini bir kere daha göz önüne almaktadır. Hobbes, taraflardan birisi anlaşmaya varılan eylemi yerine getirirse bile, diğerinin daha sonra yapması gereken eylemden vazgeçebileceğini de vurgular ve der ki: "...işte benim doğa durumu olarak adlandırdığım şey budur". Fakat otoritenin olduğu yerde taraflar, sözleşmede yer alan eylemleri otoritenin baskısı ile de olsa yapmak zorunda kalacaklardır (Hobbes, 2003: 37). Taraflar, sözleşmeye göre yapmak zorunda oldukları davranışı gerçekleştirdikleri için bir anlamda birbirlerine güvenmelerini gerektirecek bir durum yoktur. Yani sözleşme güvenin ötesine geçmiş daha rasyonel bir boyut kazanmış olmaktadır. (Benzer şekilde günümüzde Cook, Hardin ve Levi'de (2005) güvene dayalı olmayan işbirlikleri inşa etme adına çalışmalar yapmaktadırlar). Hobbes (2003: 36) sözleşmeyi iki veya daha fazla kişinin karşılıklı olarak haklarını transfer etmesi şeklinde tanımlamıştır. Bu tanımda karşılıklılık kavramına yapılan vurgu açıkça görülmektedir.

Oldukça ilginç olan bir başka değerlendirmede ise Hobbes (2003: 37), karşılıklı hakların kabulünün taraflar arasında gerçekleşen hediyeleşme ve anlaşmalardan ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Hiçbir taraf, kabul işareti vermeden başka birileriyle anlaşma yapamaz. Bu sebeple hayvanlarla anlaşma yapamazsınız ve onlara güvenemezsiniz, çünkü onların dili yoktur ve sizi anlayamazlar. Yine birisi tanrıyla anlaşma yapamaz veya ona yemin etmek suretiyle sınırlanamaz. Ayrıca doğa durumunda yaşayan insanlar herhangi bir resmi yasa ile bağlı olmadıkları için, tanrının onların yeminlerini ve anlaşmalarını kabul ettiğine dair ellerinde açık bir delil olmadığı müddetçe yaptıkları yeminler de boş olmaktadır.

Yani Hobbes bireylerin hiç zarar görmeden ve eşit haklar düzeyinde hayatlarını devam ettirebilmeleri için temel ilke ve kurallar belirtmeye çabalamıştır. Bunu da bireyin üzerinde bir güç tahayyül ederek gerçekleştirmiştir.

Bizzat bireyin kendi akli vasıtasıyla güvene yönelebileceğine dair teoriler ise rasyonel seçim teorisi merkezli olarak ortaya çıkmaktadır. Güven teorisi alanında, rasyonel seçim destekçileri arasındaki yazarlar içinde ilk gösterilebilecek olanlar Hardin ve Yamagashi olmaktadır. Faydacılık ekseninde şekillenen bu bakış açıları bireyin ötekiyle olan ilişkisinde hep kar-zarar hesabı yaptığı inancıyla hareket etmektedirler.

Faydacılık akımı esasında, Hobbes ve Locke'un sosyal düzen harmonisi için gereken, paylaşılmayan bireyciliği birleştiren bir teori görünümündedir. Hobbes'un Leviathan çözümünün aksine faydacılar siyasi durumun rolü ve kararlılığın empoze edilmesi noktasında sosyal düzenin çatışma ve farklı insan dizgelerinden kendiliğinden ortaya çıkma-

çağını farz ederler. Yani bu anlayışa göre karşılıklı anlaşmada da insan menfaatleri esas olduğu unutulmamalıdır (Misztal, 1998: 33).

Faydacılık, Hobbes'un bencil insanında ve modern rasyonel tercih yapan insanda ayrı süreçler ve motivasyonlarda kendisine yer bulmaktadır. Fayda üzerine kurulu bir güven anlayışı son tahlilde birçok sıkıntıya yol açabilir. Ancak modern paradigmanın bireyci insanının başka türlü olması beklenemezdi.

Tartışmanın burasında açıkça görülmektedir ki; doğu toplumlarının kolektif, yani 'biz'ci bakış açısı ve verme ahlakı ile Batı toplumlarının 'ben'ci, bireyselci bakış açısı ve alma ahlakı arasındaki temel felsefi fark, güven tartışmasında da ortaya çıkmış olmaktadır (Tecim, 2011: 69).

Batılı zihin veya rasyonel seçim teorisi, güvenilir olma üzerine hareket etmemekte, eğer güvenilir olmaya dair bazı eylemler ve göstergeler varsa da onlar; ödev ahlakından dolayı gerçekleşmemekte, yine kendi muhtemel gelecek menfaatleri için itibar ve şöhret artırımına malzeme olmaktadır.

Örneğin, Yamagashi (1998: 46) güvenilir olmanın önemine vurgu yaparken güvenilir olmanın yansımalarını veya güvenilir davranışlar sergilemenin sosyal ilişkileri kolaylaştırıcı bir etkisi olduğunu ifade etmektedir. Ancak güvenilir olmaya yönelik bu vurgu rasyonel seçim teorisi bağlamında ele alınmaktadır. Bu itibarla Hardin'in kapsanmış menfaatler vurgusuna gönderme yapmaktadır. Hardin'in kapsanmış menfaatleri de, karşı tarafın menfaatlerinin güvenilen taraf açısından da önem arz ettiği durumları ifade eder. Yani kapsanmış menfaatler dolayısıyla güven, güvenilen şahsın bizim menfaatlerimizi kendi menfaatleriyle iç içe geçmiş olarak görmesi şeklinde cereyan eden bir süreci tanımlar (Tecim, 2011: 49).

Sonuç

Bir anlaşmada ya da bir işbirliğinde elbette iki veya daha fazla taraf olmak zorundadır. Ayrıca tarafların gerekli gördükleri eyleme yönelik olarak ortaya koydukları bir işbirliği veya bir birlikte oluş da söz konusudur. Literatürde genel bir kanı olarak kabul edilen temel bir önerme olarak ifade edebileceğimiz şey; bireyler arasında gerçekleşen güvenin, sosyal ilişkileri kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olduğudur. Sosyal güvenin insanların etkileşimlerinin bir parçası olması güvene dayalı örüntülerin olması gerektiği fikrini doğurur. Bu çalışmanın konusu olan karşılıklılık, güven örüntülerinin kavramsal çerçevesini bize sunar. Bu kavramsal çerçeveye bağlı olarak alma, verme, bağışlama, hediyeleşme, gülümseme ve selamlama gibi süreçler karşılıklılığı yaşatan böylece güvenin ortaya çıkmasını sağlayan toplumsal örüntü parametrelerindedir. Bu toplumsal örüntüler, detaylı incelendiğinde bunların insan etkileşiminin temel öğelerinden olduğu görülür.

Konunun tartışılmasının doğa durumu üzerinden ve ilk toplumlardan yola çıkılarak yapılması ise, bu soyutlamanın temel davranış örüntülerini kolayca yansıtacak kadar naif olmasından kaynaklanır. Günümüz toplumlarında da benzer örüntülerin olduğu unutulmamalıdır. Renk, şekil veya muhteva değişse bile çağcıl insanın etkileşim örüntüleri içerisinde karşılıklılık ilişkisi merkezi bir konuma sahip olmaktadır. Bu analize bir de modern bireyci insanı dâhil edersek karşılıklılığın insan etkileşimindeki merkezi konumu çok daha rahat görülebilir.

Çalışmanın vardığı sonuç bir anlamda, araştırmacıyı cemaat ve cemiyet yapılanmalarındaki insan etkileşimlerine götürmektedir. Tartışılan konulara cemaat ve cemiyet bağlamında bakmak güven teorisinin farklı insan etkileşimlerindeki yerini göstermek açısından anlamlı olacaktır. Topluluk duygusu çalışmaları² bu anlamda güven oluşturuçu etkisiyle cemaatsel özellikler barındırsa bile çağımız toplumlarında da bir sosyal örüntü olarak ele alınmayı hak etmektedir.

Toplumsal düzenin kurulmasında ve sürdürülmesinde güvenin önemli rol oynadığı, diğer bir deyişle toplumsal bir tutkal olduğu görülmüştür. Potlaç, kula halkası gibi geçmiş toplumlarda görülen davranış örüntüleri ve günümüzdeki her türlü mübadele biçimi ve karşılıklılığa ve güvene dayanan etkileşim örüntüleri toplumdaki farklı grupların iş yapabilmesini sağlayan ve böylece toplumsal düzenin sürmesine katkı sağlayan önemli bir tutkal özelliği göstermektedir. Doğa insanı ya da modern insan; her iki tipolojinin de aradığı ortak yönelim güvenilir toplumlardır. Son tahlilde şu söylenebilir: güvenilir toplumlar güvenilir insanlardan oluşmakta iken; güvenilir insanlar da uygun karşılıklılık ilişkisine sahip bireylerden meydana gelmektedir.

Kaynakça

- Arnhart, Larry (2004). Plato'dan Rawls'a Siyasi Düşünce Tarihi. Çev. Ahmet Kemal Bayram. Ankara: Adres Yayınları
- Aydemir, M. Ali (2011). Sosyal Sermaye, Topluluk duygusu ve sosyal Sermaye araştırması. Konya: Çizgi Yayınları
- Bauman, Zygmunt (2005). Bireyselleşmiş Toplum. Çev: Yavuz Alogan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Bates, Daniel G.(2009). 21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji -İnsanın Doğadaki Yeri-. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Bateson, Patrick (1990). "Biological Evolution of Cooperation and Trust" Trust Making and Breaking Relationship. Edited by: Diego Gambetta, Cambridge: Basil Blackwell, 14-30.
- Cook, Karen S.; Hardin, Russel; Levi, Margaret (2005). Cooperation Without Trust?. New York: Russel Sage Foundation.
- Fukuyama, Francis (2005). *Güven (Sosyal Erdemler Ve Refahın Yaratılması)*. Çev: Ahmet Buğdaycı. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gellner, Ernest (1990). "Trust, Cohesion and The Social Order" Trust Making and Breaking Relationship. Edited by: Diego Gambetta, Cambridge: Basil Blackwell, 142-158.

2) Aydemir'in (2011) çalışması cemaat anlayışının başka bir deyişle cemaat yapılarının temel özelliği olan dayanışma, bağlanma gibi özelliklerin modern dönemlerde de yaşanabileceğini göstermesi açısından önemlidir. "Topluluk duygusu" kavramının, modern toplumlar içerisinde cemaatsel özelliklerin de olabileceğini gösteren bir kavram olarak ele alındığında, oldukça işlevsel olduğu görülür.

- Granovetter, Mark (1973). "The Strength of Weak Ties". *American Journal of Sociology*, 78(6), 1360-1380.
- Haviland, William A.; Prins, Herald E.L.; Walbrath, Dana; McBride, Bunny (2008). *Kültürel Antropoloji*. Çev. İnan Deniz Erguvan Sarioğlu. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Hobbes, Thomas (1992). *Leviathan*. Çev: Semih Lim. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hobbes, Thomas (2003). *On the Citizens*. Edited by: Richard Tuck and Michael Silverthorne. Cambridge Texts in the History of Political Thought. First Published 1998 and reprinted in 2003 third times. Cambridge University Press in Cambridge.
- Knack, Stephen; Keefer, Philip (1997). "Does Social Capital Have An Economic Payoff? A Cross-Country Investigation". *The Quarterly Journal Of Economics*. Vol.112, No.4, November, 1251-1288.
- Kottak Conrad Phillip (2008). *Antropoloji, İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- Luhmann, Niklas (1990). "Familiarity, Confidece, Trust: Problems and Alternatives", *Trust Making and Breaking Relationship*. Edited by: Diego Gambetta, Cambridge: Basil Blackwell, 94-108
- Malinowski, Bronislaw (1999). *İkel Toplum*. Çev. Hüsen Portakal. Ankara: Öteki Yayınları.
- Mauss, Marcel (2011). *Sosyoloji ve Antropoloji*. Çev. Özcan Doğan. III. Baskı, İstanbul: Doğu batı yayımları.
- Misztal, Barbara A. (1998). *Trust In Modern Societies. The Serarch For Bases of Social Order*. Campridge UK.:Polity Press.
- Tecim, Erhan (2011). *Sosyal Güven, Sosyal Sermaye ve Dindarlık Çalışması*. Konya: Çizgi Yayınları.
- Topçu, Nurettin (2006). *Sosyoloji*. N. Topçu Külliyyatı: 17. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Torche, Florencia and Valenzuela, Eduardo (2000). *Trust and Reciprocity: A Theoretical Distinction of the Sources of Social Capital*. https://files.nyu.edu/ft237/public/Torche%26Valenzuela_Social_Capital.pdf. Date: 9 april 2012.
- Uslaner, Eric M.(2002). *The Moral Foundations of Trust*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Williams, Bernard (1990). "Formal Structures and Social Reality". *Trust Making and Breaking Relationship*. Edited by: Diego Gambetta, Cambridge: Basil Blackwell, 3-13.
- Yamagashi, Toshio (1998). *The Structure of Trust An Evolutionary Game of Mind and Society*. Japenese to english by Feixue Wang. Tokyo: Tokyo University Press.
- Yamagashi, Toshio, Kikuchi, Masako, Kosugi, Motoko (1999). "Trust, Gullibility, And Socail Intellienge". *Asian Journal of Social Psychology*, 1999:2, 145-161.